

DOCUMENTA KASSEL

16/06 — 23/09
2007

ΑΦΙΕΡΩΜΑ DOCUMENTA 12

Στις 17 Ιανουαρίου 2008 διοργανώθηκε στον Βόλο, από το Τμήμα Αρχιτεκτόνων Μηχανικών του Πανεπιστημίου Θεσσαλίας, ημερίδα με τίτλο «Νόσ(τ)ος του Οίκου-HOME/SICK: Αρχιτεκτονική, καλλιτεχνικές πρακτικές και δημόσιος χώρος», με επιμέλεια των Ζήση Κοτιώνη, Παντελή Λαζαρίδη, Γιάννη Σταυρακάκη και Γιώργου Τζιρτζιλάκη. Από τις παρεμβάσεις που ετοιμάστηκαν με την αφορμή αυτή, δημοσιεύονται στα *Σύγχρονα Θέματα* δύο κείμενα που συζητούν –από τη σκοπιά του το καθένα, αλλά σε συνάρτηση με την προβληματική του πολιτικού– κάποιες από τις κοινωνικο-φιλοσοφικές διαστάσεις της Documenta 12, της μεγάλης έκθεσης που έγινε στο Κάσσελ της Γερμανίας το 2007.

«ΕΠΙΣΤΡΟΦΗ ΣΤΗ ΦΥΣΗ»:
ΠΟΛΙΤΙΚΑ ΔΙΑΚΥΒΕΥΜΑΤΑ
ΤΗΣ ΣΥΓΧΡΟΝΗΣ ΒΙΟΠΟΛΙΤΙΚΗΣ ΤΕΧΝΗΣ

ΓΙΑΝΝΗΣ ΣΤΑΥΡΑΚΑΚΗΣ

Salvador Dalí, 1936

I. Η σύγχρονη τέχνη σε βιοπολιτική τροχιά:

η επιστροφή στη φύση και η «βοτανολογική» της εκδοχή

Πέρυσι το καλοκαίρι (2007) η καρδιά της σύγχρονης τέχνης χτύπησε στη Γερμανία. Εκείνο που επιτρέπει την επιστράτευση τούτου του τετριμμένου κλισέ είναι η χρονική σύμπτωση της *Documenta* του Kassel, που, όπως είναι γνωστό, διοργανώνεται κάθε πέντε χρόνια στην γερμανική πόλη και αποτελεί ένα από τα διεθνή βαρόμετρα της σύγχρονης τέχνης, με την καταξιωμένη έκθεση δημόσιας γλυπτικής που λαμβάνει χώρα στο όχι πολύ μακρινό Muenster κάθε δέκα χρόνια.

Και οι δύο αυτές διοργανώσεις ενθαρρύνουν και αποτυπώνουν τον διάλογο της σύγχρονης τέχνης με τις πλανητικές κοινωνικές και πολιτικές εξελίξεις και τον θεωρητικό λόγο. Ωστόσο, συχνά πυκνά, αυτή η διαπλοκή προσλαμβάνει μορφές που αγγίζουν το όριο του παράδοξου και καθιστούν ίσως αναγκαίο τον εκ των υστέρων αναστοχασμό. Πώς είναι δυνατόν, για παράδειγμα, να ερμηνεύσει κανείς την περσινή «μανία» ορισμένων καλλιτεχνών, αλλά και των ίδιων των διοργανωτών, με

Ο Γιάννης Σταυρακάκης διδάσκει πολιτική θεωρία στο Τμήμα Πολιτικών Επιστημών του ΑΠΘ

... της χρήσης της «γεωργίας», της «σποράς», ως εξάρτησης καλλιτεχνικού εκφραστικού μέσου; Δεν ήταν μόνον η φύτευση της κεντρικής πλατείας του Kassel με παπαρούνες στην εντυπωσιακά προβεβλημένη παρέμβαση της Sanja Ivekovic. Ούτε η μετατροπή σε ορυζώνα του εδάφους μπροστά στον εκθεσιακό χώρο του παλατιού Wilhemshohe από τον Sakarin Krue-On [εικόνα 1]. Ακόμα και τα πωλητήρια της Documenta κυριαρχούνταν από είδη «κηπουρικής»: trendy ποτιστηράκια και φακελάκια με σπόρους! [εικόνα 2]

Αν στην περίπτωση του Kassel η «βοτανολογική» αυτή εμμονή βρίσκει έρεισμα στην γενεαλογία της ίδιας της διοργάνωσης –ας μην ξεχνούμε, για παράδειγμα, το αντίστοιχο project φύτευσης βελανιδιών από τον Joseph Beuys μερικές δεκαετίες πριν– πώς μπορεί κανείς να εξηγήσει το γεγονός ότι, την ίδια στιγμή, στο γειτονικό Muenster, στην σημαντικότερη ίσως ευρωπαϊκή διοργάνωση δημόσιας τέχνης, η Martha Rosler φύτευε μπαμπού πίσω από την εκκλησία του St. Lamberti [εικόνα 3] και ο Jeremy Deller μοίραζε σπόρους στην δική του εγκατάσταση (με τον χαρακτηριστικό τίτλο «Μίλα στη Γη και θα σου πει»), ενώ λίγο πιο μακριά, στον εκθεσιακό χώρο της Deutsche Bank και του Guggenheim στο Βερολίνο, η Phoebe Washburn παρουσίαζε μια γιγαντιαία κινητική εγκατάσταση-θερμοκήπιο για την καλλιέργεια γκαζόν;

Είναι εύλογο κανείς να πιθανολογήσει ότι η στροφή αυτή θα πρέπει να είναι σε κάποιο βαθμό απότοκο μιας βιοπολιτικής δυναμικής στον χώρο της τέχνης, μιας επιχειρούμενης μετάθεσης του κέντρου βάρους από το πεδίο της αναπαράστασης και του συμβολικού νοήματος στην ίδια την γυμνή ζωή, στο υλικό/βιολογικό/ενεργειακό υπόστρωμα τόσο του ίδιου του έργου τέχνης όσο και του αντικειμένου του, τόσο της καλλιτεχνικής δραστηριότητας όσο και κάθε προϊόντος της.¹ Το ζήτημα είναι πώς αντιλαμβάνεται κανείς την βιοπολιτική αυτή στροφή και ποια είναι τα πολιτικά της συνεπακόλουθα; Εδώ ανοίγονται μπροστά μας τουλάχιστον δύο δυνατότητες.

II. Τα πολιτικά διακυβεύματα

Οι δύο αυτές δυνατότητες θα μπορούσαν να συνοψισθούν ως εξής:

1. Από τη μία, έχουμε την βιοπολιτική ως ένα μόνον –αλλά ουσιαστικό– από τα επιμέρους πεδία στα οποία λαμβάνει χώρα σήμερα η διαχείριση/απόληση του πολιτικού ανταγωνισμού και στο οποίο, μέσα από μια σειρά (και εικαστικών) παρεμβάσεων, είναι δυνατόν να ανασυρθεί αυτό το απωθημένο στοιχείο και να τεθούν κριτικά επί τάπητος οι λησμονημένες συγκρούσεις και οι διαφορετικές εναλλακτικές επιλογές. Εδώ η βιοπολιτική δεν υποκαθιστά το πολιτικό, αλλά μεταφέρει το πεδίο της κριτικής πολιτικής δράσης στην κεντρική πλατεία. Ούτε ακυ-

ρώνει την πάντα υπαρκτή και παραγωγική διαπλοκή του πραγματικού με το συμβολικό, της γυμνής ζωής με τις αναπαραστάσεις της και τις συμβολικές της χρήσεις.

Έτσι, παραδείγματος χάριν, θα μπορούσαμε να ερμηνεύσουμε και τις παπαρούνες της Ivekovic. Προφανώς, πρόκειται για ένα έργο που αρθρώνεται σε ένα πεδίο ασυνήθιστου υλικού βάρους, για ένα έργο φτιαγμένο με χώμα, σπόρους και κοπριά και που, ως εκ τούτου, τοποθετείται εύκολα στο πεδίο του φυσικού αυτονόητου: η Ivekovic σπέρνει με παπαρούνες ολόκληρη την κεντρική πλατεία της πόλης, μιμείται ή/και επιστρατεύει το έργο της φύσης [εικόνα 4]. Αλλά με ποιο σκοπό; Νομίζω για να ανατρέψει την οποιαδήποτε γαλήνη του φυσικού αυτονόητου. Στον κατάλογο της διοργάνωσης διαβάζει κανείς τις μυριάδες εννοιολογικές συνεπαγωγές που ανασύρει από το πεδίο του απωθημένου αυτή η μινιμαλιστική χειρονομία: οι συνειρμοί ποικίλλουν από την ρομαντική συνδηλώση του θανάτου και της λησμονιάς έως τον συμβολισμό των ηρωικών πεσόντων στον πόλεμο (αυτό συμβολίζει η παπαρούνα στις αγγλοσαξονικές χώρες) μέχρι τις επίκαιρες συνδηλώσεις της παραγωγής οπίου σε χώρες σαν το Αφγανιστάν, που βρίσκονται στην καρδιά της πλανητικής πολιτικής στην εποχή του πολέμου κατά της τρομοκρατίας. Εκείνο, λοιπόν, που καθιστά το πολιτικό διακύβευμα απολύτως παρόν είναι η έντεχνη αποκάλυψη ότι το φυσικό αυτονόητο είναι διαποτισμένο από ιδεολογία ή μάλλον ιδεολογίες, ότι το φυσικό δεν είναι και αυτό παρά ένα πεδίο πολιτικού ανταγωνισμού. Το γεγονός ότι κάθε ιδεολογικός λόγος προσπαθεί να «φυσικοποιήσει» το μήνυμά του και να το εξαιρέσει από την πολιτική σύγκρουση –έτσι δρα κάθε πολιτικός μύθος κατά τον Barthes, ό,τι υλικό κι αν μετέρχεται, και οι μορφές της τέχνης είναι ένα κατεξοχήν υλικό αυτού του είδους² οφείλει να μας κάνει καχύποπτους απέναντι στο αυτονόητο κάθε «επιστροφής στη φύση». Το έργο της Ivekovic, με την εννοιολογική περίσσεια των ανταγωνιστικών και πολιτικά βεβαρυμμένων συνειρμών του, μοιάζει να υπηρετεί δόκιμα αυτήν την *καχυποψία* χωρίς να υποκύπτει στην πλάνη της αποκατάστασης της μιας και μοναδικής (φυσικής) αλήθειας.

2. Δεν είναι όμως αυτή η μοναδική ερμηνεία των πολιτικών συνεπαγωγών της βιοπολιτικής τέχνης. Υπάρχει σαφώς και μια δεύτερη που –μάλλον αφελώς– υποθέτει πως, αφήνοντας πίσω την εννοιολογική διαμεσολάβηση, τα παιχνίδια της αναπαράστασης, η νέα βιοπολιτική τέχνη αναλαμβάνει την ευθύνη να (ανα)παραγάγει και να αγκαλιάσει την βιολογική ύπαρξη στο πιο γυμνό της επίπεδο, ακόμα και στο επίπεδο της φυσικής (ανα)παραγωγής της χλωρίδας. Το απώτερο επακόλουθο μιας τέτοιας ερμηνείας είναι η ίδια η αφάνιση του έργου τέχνης και του υποκειμένου του καλλιτέχνη, που αν και διχασμένο, αν

και πολύ μακριά από το ρομαντικό ιδεώδες του μοναχικού αλλά αποκαλυπτικού δημιουργού, παραμένει ο τόπος δυναμικής βίωσης και μετουσίωσης εντάσεων που αναζητούν την επιφάνεια δημόσιας εγγραφής τους. Αυτός ο τόπος, στην οπτική που εξετάζουμε εδώ, σχεδόν εξαφανίζεται, αφού η φύση πλέον τίθεται ως ο πραγματικός δημιουργός. Ο κατάλογος της *Documenta* συνδέει και αυτήν την στάση με το έργο της Inekonics όταν το περιγράφει ως «μια πρόσκαιρη περφόρμανς της [ίδιας της] φύσης»!³ Με απλά λόγια, δεν μπαίνει η φύση –στρατηγικά, πολιτικά– στην υπηρεσία της καλλιτεχνικής πρακτικής, αλλά το αντίστροφο. Δεν αναδεικνύεται η γυμνή ζωή και η βιοπολιτική ως ένα επιπλέον πολιτικό διακύβευμα της τέχνης, αλλά όπως είχε χαρακτηριστικά υποστηρίξει με άλλη (ανάλογη όμως) αφορμή η Κατερίνα Κοσκινά –γράφοντας για το Νοσοκομείο του Γιώργου Χατζημικήλη, την ελληνική συμμετοχή στην 51η biennale της Βενετίας– μπαίνει η «τέχνη στην υπηρεσία της ζωής»!⁴

Πρόκειται για μια στάση που –τηρουμένων, βέβαια, των αναλογιών– παρατηρείται και αναπτύσσεται με αντίστοιχους όρους και στον χώρο της ευρύτερης θεωρίας, π.χ. της πολιτικής θεωρίας και των πολιτισμικών σπουδών. Τι λέει η στάση αυτή; Ότι όλα διακυβεύονται πλέον απευθείας στο πραγματικό χωρίς συμβολικές διαμεσολαβήσεις και άλλες περιττές ανοησίες. Η εξουσία δεν ασκείται πια μέσα από ηγεμονικά (συμβολικά) παιχνίδια για την εδραίωση της συναίνεσης και της κυριαρχίας, αλλά απευθείας στο πραγματικό, οντολογικό επίπεδο μέσα από την ρύθμιση της ροής των σωματικών εντάσεων.⁵ Η στάση αυτή είναι ενδεικτική της συγκαιρινής επιστροφής των παθών στις ανθρωπιστικές και κοινωνικές επιστήμες, όπου η «κοινωνιολογία των συγκινήσεων» έχει γίνει η τελευταία λέξη της μόδας. Πρόκειται σίγουρα για κάτι που δεν είναι τυχαίο και έχει, αναμφίβολα, πολλά να προσφέρει. Γιατί όμως να μην συλλάβουμε το σωματικό/συναίσθηματικό και το νοηματικό/συμβολικό στην αμοιβαία διαπλοκή τους, αντί να τα αντιπαραθέτουμε ως αμοιβαία αποκλειόμενους πόλους; Γιατί να μην συλλάβουμε το αναπαραστασιακό και το λιμπιντικό (Freud), το σημαίνον και την απόλαυση (Lacan) ως τις δύο διακριτές αλλά πολλαπλώς διαπλεκόμενες διαστάσεις κάθε ταύτισης και ταυτότητας;

III. Η ιδεολογική πλάνη της αμεσότητας: η νόσος του νόστου

Αν δεν το κάνουμε κινδυνεύουμε να διολισθήσουμε σε μια πλάνη της αμεσότητας που υποτίθεται πως καθιστά αυτόματα ξεπερασμένα κάθε πολιτική διαμεσολάβηση, κάθε συμβολική (κριτική) συνδήλωση του έργου της δημόσιας τέχνης. Με άλλα λόγια σε ένα κλασικό συντηρητικό επιχείρημα περί τέλους των ιδεολογιών. Είναι,

όμως, άλλο πράγμα να υποστηρίξουμε πως η ιδεολογία λειτουργεί πλέον (και) με άλλους τρόπους ή (και) σε άλλα επίπεδα (μέσα π.χ. από την κυνική συνενοχή των «θυμάτων» της, όπως επισημαίνει ο Sloterdijk. Ή δρώντας στο επίπεδο των πρακτικών που δομούν την πραγματικότητά μας και όχι στο επίπεδο των ιδεών, όπως παρατηρεί ο Zizek⁶ Ή πολύ συχνά μέσω της διαχείρισης της απόλαυσης και της σωματικής έντασης), και άλλο να καταλήγουμε ότι όλη αυτή η συζήτηση στερείται πλέον κάθε νοήματος. Αυτή η α-πολιτική και επικίνδυνη στάση παρερμηνεύει τελικά την περιγραφή της βιοπολιτικής συγκυρίας καλώντας μας να παραδοθούμε και να μιμηθούμε με αυταρέσκεια το βιοπολιτικό εγχείρημα ρύθμισης της γυμνής ζωής που εκπορεύεται από τους μηχανισμούς της κυριαρχίας. Έτσι όμως, μας εντάσσει πληρέστερα σε αυτούς (έστω και ως το υποτιθέμενο αρνητικό τους αποτύπωμα) και μάλιστα με τους δικούς τους (αποπολιτικοποιημένους) όρους.

Στην περίπτωση των βιοπολιτικών επιχειρημάτων «επιστροφής στη φύση» η παρερμηνεία αυτή συνοδεύεται από την υιοθέτηση ενός μυθικού/ιδεολογικού προπετάσματος *par excellence*, που αποκαλύπτει το κομβικό παράδοξο της σημερινής διανοητικής/καλλιτεχνικής συγκυρίας: την ίδια στιγμή που υποτίθεται ότι απομακρυνόμαστε από την ιδεολογία ενστερνιζόμενοι την βιοπολιτική συνθήκη άμεσης εξουσιαστικής επέμβασης στην γυμνή ζωή, επιστρέφουμε τελικά στην πιο εξιδανικευμένη, μυθική, και προδήλως ιδεολογική εικόνα της φύσης. Είναι άμεση ανάγκη να απαγκιστρωθούμε από αυτό το αντιφατικό ιδεολογικό αδιέξοδο: η οπτική της βιοπολιτικής δεν μας απαλλάσσει από τις παγίδες της ιδεολογίας, και μάλιστα –αν δεν προσέξουμε– το βάρος της βιοπολιτικής διάγνωσης μπορεί να μας οδηγήσει κατευθείαν στην (ολοκληρωτική/βιταλιστική) ιδεολογική θαλπωρή μιας μητέρας φύσης!

Μήπως είναι λοιπόν προτιμότερο να αντιμετωπίσουμε τη βιοπολιτική συγκυρία ως την τελευταία απλώς φάση μιας συνεχούς, ενδεχομενικής διαδικασίας μέσω της οποίας η φύση συνεχώς αποκαλύπτεται όχι ως η μήτρα, αλλά μάλλον ως το σύμπτωμα του ανθρώπου και ο νόστος του οίκου (εξού και οικολογία) εκπίπτει σε νόσο –και μάλιστα ανίατη; Όπως το θέτει ο Ulrich Beck, «η αφύσικη καθ' όλα ανανεωμένη φύση, με την οποία έχουμε να κάνουμε σήμερα, δεν είναι παρά η κοινωνικά εσωτερικευμένη επίπλωση του πολιτισμένου κόσμου... Η διαδικασία αλληλεπίδρασης με τη φύση την καταβρόχθισε και την κατάργησε, μετατρέποντάς την σε μια πολιτισμική μετα-πραγματικότητα, η οποία δεν μπορεί πλέον να ξεφύγει από τις ιδιότητες της ανθρώπινης (συν)δημιουργίας».⁷ Ο Beck καταλήγει πως «η φύση, και ειδικά αυτή η φύση δεν είναι φύση αλλά μία έννοια, ένας κανόνας, μία ανάμνηση, μία ουτοπία, ένα ομοίωμα. Σήμερα μάλιστα,

περισσότερο από ποτέ, αφού πλέον δεν υπάρχει η φύση, την ανακαλύπτουμε και πάλι».⁸

Αν λοιπόν, η οικολογία οφείλει σήμερα να είναι μια οικολογία χωρίς την φύση –για να αναφερθώ στον τίτλο μιας ομιλίας του Slavoj Žižek κατά την τελευταία του επίσκεψη στην Αθήνα, τον Οκτώβριο του 2007– μήπως και η σύγχρονη δημόσια τέχνη, στον βαθμό που «επιστρέφει στην φύση», θα πρέπει να πλαισιώσει την επιστροφή αυτή με μια απόλυτη άρνηση κάθε (ρομαντικής) εξιδανίκευσης της; Με την απόφαση να διασχίσει την μυθική φαντασίωση του φυσικού αυτονόητου ακόμα και όταν αυτό φιλοτεχνείται με βιοπολιτικά χρώματα; Σε κάθε περίπτωση, καμιά απορρόφηση της κριτικής τέχνης από την εξιδανικευμένη φύση ή από μία υποστασιοποιημένη «γυμνή ζωή» δεν δικαιολογείται. Απεναντίας, εκείνο που προκύπτει είναι το αίτημα άλλων μορφών κριτικής εναντίωσης, ικανών να αποφύγουν τον ασφυκτικό εναγκαλισμό των εξουσιαστικών πρακτικών και να προβληματοποιήσουν την ίδια την συστατική εμπλοκή μας στους μηχανισμούς αναπαραγωγής των κυρίαρχων προτύπων υποκειμενικότητας. Γι' αυτόν τον λόγο, ακόμα και υπέρμαχοι μιας βιοπολιτικού τύπου αμεσότητας, όπως ο Lash, μας καλούν να είμαστε «όχι λιγότερο, αλλά περισσότερο πολιτικοί».⁹ Κι

αυτό, οφείλουν να το σκεφθούν σοβαρά τόσο οι καλλιτέχνες όσο και οι θεωρητικοί της τέχνης.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

- 1 Για την έννοια της βιοπολιτικής βλ., εκτός του ύστερου έργου του Foucault, Giorgio Agamben, *Homo Sacer, Κυρίαρχη εξουσία και γυμνή ζωή*, Αθήνα, Scripta, 2005.
- 2 Βλ. Roland Barthes, *Μυθολογίες*, Αθήνα, Ράππας, 1979, σ. 227, 244-5.
- 3 *Documenta 12: Catalogue*, Taschen, 2007, σ. 260.
- 4 Βλ. σχετικά, Κατερίνα Κοσκινά, Γιώργος Χατζημικάλης, «Μια συνομιλία», *Νοσοκομείο*, Αθήνα, Άγρα, 2005, σ. 21, και Γιάννης Σταυρακάκης και Κωστής Σταφυλάκης, «Η τέχνη στην εποχή της μεταπολιτικής», στο Ξένια Καλπακτσόγλου, Ροκα-Υιο, Αυγουστίνος Ζενάκος και Θεόφιλος Τραμπούλης (επιμ.) *Προσευχή για (παθητική;) αντίσταση*, Αθήνα, Athens Biennial, σ. 53-4.
- 5 Βλ. ενδεικτικά Scott Lash, «Power After Hegemony», *Theory, Culture and Society*, τ. 24, αρ. 3, 2007.
- 6 Βλ. σχετικά, Slavoj Žižek, *Το υψηλό αντικείμενο της ιδεολογίας*, μέρος Α', Αθήνα, Scripta, 2006.
- 7 Ulrich Beck, «Η νατουραλιστική παρεξήγηση του οικολογικού κινήματος», στο Γιάννης Σταυρακάκης (επιμ.), *Φύση, κοινωνία, πολιτική*, Αθήνα, νήσος, 1997, σ. 266.
- 8 Στο ίδιο, σ. 267.
- 9 Lash, *ό.π.*, σ. 75.

1

3

2

4